

8. Коротка історія і зміст основних робіт Полтавської державної с.-г. дослідної станції за 1955 рік. – ЦДАВО України. – Ф. Р-4861. – Оп. 1. – Спр. 639. – Арк. 35-36.

УДК [061.22:502.2]:631.6.02:63.001.5 (477)

© 2009

В. А. Вергунов, доктор сільськогосподарських наук

Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН

**ПЕРЕДУМОВИ ЗАРОДЖЕННЯ, СТАНОВЛЕННЯ Й
РОЗВИТОК НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ МЕЛІОРАЦІЙНОЇ
СПРАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В КОНТЕКСТІ
ДІЯЛЬНОСТІ НАЩАДКА ФРАНЦУЗЬКИХ ЕМІГРАНТІВ
Б. П. ЖЕРВЕ**

Методом історико-наукового аналізу розглянуто передумови зародження, а також становлення й розвитку вітчизняної науково-освітньої меліораційної справи до подій 1917 року, включаючи українські землі, у світлі діяльності нащадка французьких емігрантів Б. П. Жерве. Показано місце у цьому процесі фахових галузевих зібрань у вигляді з'їздів. Систематизовано шість передумов, що зумовили появу державної зацікавленості у розгортанні меліорації в країні, а також дослідництва і підготовки відповідних фахівців для їх потреб.

Ключові слова: *меліораційна справа, зародження, становище, розвиток, причини, з'їзди, сільське господарство, меліоровані ґрунти.*

Постановка проблеми. Часи державності поряд з іншими вільностями та зобов'язаннями дали можливість українцям переглянути, здавалося б, остаточно стверджену за радянську добу історію як країни взагалі, так і її наповнюючих складових. В основі всіх переосмислень і «новітніх» відкриттів скоріше лежить підхід, задекларований визначенням закону збереження речовини: «ніщо не виникає з нічого і нікуди безслідно не зникає». Прагнення отримати всі позитиви справжнього демократичного суспільства, особливо в частині культурних цінностей, дедалі частіше спонукає всілякі державні інституції й окремих непересічних громадян ще раз зазирнути у власне минуле й ті часи, що тривалий час скоріше

через комуністичні ідеали, заборонялося згадувати. Мова йде, як сьогодні кажуть, про царську добу в житті країни. Таке відбувається не випадково, бо в системі демократичних світових вільностей – старий бренд або ім'я завжди з повагою оцінюється і заслуговує на шану.

Формування цілей статті. Про місце меліорації й особливо осушувальної для України в системі її продовольчої безпеки маю ґрунтовне уявлення, оскільки свою трудову діяльність розпочинав на посаді агрохіміка Панфільської дослідної станції по освоєнню боліт теперішнього ННЦ «Інститут землеробства» УААН. Поглибив свої наукові знання при підготовці власної кандидатської дисертації за наукового консультування професора І. Т. Слюсаря з проблеми структурування мілких торфовищ Лісостепу України. Цей науковий багаж був згодом суттєво розширений завдячуючи праці наукових співробітників лабораторії захисту ґрунтів від ерозії ННЦ «Інститут землеробства» УААН під керівництвом академіка О. Г. Тараріко в якості відповідального виконавця стаціонарного дослідів в радгоспі «Хотівський» Києво-Святошинського району Київської області «Прискорена оптимізація деградованих агроландшафтів». Одержані протягом 1985–2000 рр. результати наукової агро меліораційної роботи були узагальнені у спеціальній монографії» [1]. У цей період була також ціла серія скоріше безсистемних історичних статей, з історії зародження дослідництва на осушених ґрунтах у контексті діяльності «рідної» Панфільської дослідної станції [2]. Набуті знання й уміння особливо стали в нагоді, коли життя внесло свої корективи і прийшлося радикально змінити круг своїх наукових інтересів. На перший план вийшло вивчення історії зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи, а також галузевої освіти в Україні. Для реалізації поставленого завдання вдалося створити рішенням Президії УААН від 26 квітня 2001 року єдиний на пострадянському просторі Центр історії аграрної науки при Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці УААН. Згодом були відкриті аспірантура, докторантура, Спецрада по захисту дисертацій і, головне, вдалося відновити у переліку спеціальностей ВАК України напрям – «історія сільськогосподарських наук». Сьогодні при Центрі історії аграрної науки, що маю честь очолювати, працює 12 докторів і 28 кандидатів наук, навчається понад 50 аспірантів та докторантів. За час існування Центру було захищено 60 кандидатських дисертацій і, головне, – повернуто Україні десятки імен, подій і фактів, які з різних причин були викреслені з пантеонів її історії. Побіжно при розгляді загальних підходів «онаучивання» вітчизняної меліораційної справи та місце у цьому процесі одного із видатних українських вчених професора Г. Г. Махова (1886–1952)

пишу у спеціальній статті, підготовленій до 75-річчя створення Інституту гідротехніки та меліорації УААН [3].

До речі, завдячуючи добрій волі керівництва інституту на чолі із відомим вченим академіком П. І. Коваленком, до ювілею установи спільними зусиллями з науковцями нашої бібліотеки вдалося видати в серії «Бібліографія вчених-аграріїв України» цілу низку бібліографічних покажчиків, присвячених визначним вченим меліораторам, що працювали в ньому [4-9].

Не менш значущим здобутком вважаю, що вдалося невілювати стверджену за радянську добу принижуючу тезу про реальний внесок української нації в еволюцію світової наукової думки з конкретним персоніфікованим наповненням. Для цього прийшлося ще більше заглибитись у вивчення історії та дійти висновку, про що так вдало писали стародавні греки: *«вивчати історію – це як входити в Егейське море: крок, ще один крок, а потім безодня!»*.

Основний виклад матеріалів досліджень

Передумови виникнення меліорації: від зародження до системи знань.

Маємо підстави говорити, що свої витoki накопичення первісних знань та умінь для потреб галузевого дослідництва взагалі й особливо в землеробстві веде від долин річок, що звільнилися тринадцять тисяч років до н. е. від останнього льодовика. Десять тисяч років до н. е. в них об'єднали зусилля землероби і скотарі для вирішення повсякденних проблем, про які ми кажемо, що це «хліб насущний». Саме в цей період і зароджується поняття «сільське господарство» і цивілізація. Хоча геніальний вчений, автор теорії центрів походження культурних рослин та закону гомологічних рядів, академік М. І. Вавилов наполягав на іншому: *«Долини рек не колыбель цивилизации. Человечество спустилось в низины лишь в пору своего отрочества. Земледелие зародилось несравненно раньше, когда не было и намёка на цивилизации, когда наши предки едва обзавелись членораздельной речью. Всё это произошло в горах, там, где разнообразие природных условий от пустыни до оазиса, от каменных осыпей до богатых перегноем английских лугов, породило изобилие растительных форм, где бегущие с ледников ручьи позволяли древнему человеку самым примитивным образом устраивать самотечный полив своих первых маленьких плантаций»* [10].

Якщо з цивілізаціями більш менш все зрозуміло, то для зародження землеробства або «досвіду» початком стало, як пише Біблія, *«Першим було слово...»*. Через знання й уміння, як пише М. І. Вавилов *«...устроить*

самотечный полив...». Хоча не менш визначні вчені світу вважали, що разом із землеробством у долинах річок зародилися і цивілізації. До них слід віднести французького ботаніка-географа Альфонса Декандоля з його працею «Походження культурних рослин» і старшого брата Нобелівського лауреата І. І. Мечникова – географа Льва Ілліча, автора праці «Цивілізації і великі історичні ріки». Але, як завжди, істина знаходиться десь посередині. Ценаписанестосуєтьсяпередісторіїабовитоківповиявимеліораційноїсправи у світовому контексті. Щодо першопричин узагальнення накопичених еволюцією наукових знань, що наприкінці ХІХ ст. сформувався у вигляді системи організації галузевого дослідництва або нової складової культури нації, то до такого, поряд із морфолого-генетичним ґрунтознавством, що привело до виділення сільськогосподарської дослідної справи із лона вищої фахової освіти відношу і розвиток меліораційної справи.

Однак, державна потреба у підготовці вітчизняних фахівців меліоративної справи реально виникла раніше – у другій половині ХІХ ст., коли вже існував певний систематизований науковий багаж знань, що безперечно вимагав і окремої спеціальної освітньої підготовки із загальної системи навчання інженерних та сільськогосподарських кадрів.

Таке, кінець кінцем, відбулося вже на початку минулого століття, завдячуючи цілій низці взаємодоповнюючих обставин та подій в житті країни. **На перше місце** хотів би поставити приватну ініціативу, що сьогодні, згідно з визначеннями О. Ю. Єліної, відноситься до категорії – «соціальних патронів», або прогресивних представників аристократії і великих землевласників [11]. До їх числа, зі свого боку, окремою групою додаю – інтелігенцію, в основі сприйняття дійсності якої був інтелект. Вона сформувалася в окремий прошарок суспільства в середині ХІХ ст. із «петровських різночинців» кінця ХVІІІ ст. Нова генерація навчилася цінувати все зроблене нею в ім'я процвітання Вітчизни, а потім вже її правителями. Завдячуючи інтелігенції, особливо на регіональному рівні, країна отримала десятки початкових і спеціальних навчальних закладів, бібліотек, музеїв і т. ін. [12]. **Друге.** З історії відомо, що всілякі війни, революції, реформи, переселення, кризи є поштовхом до прогресу. Для Російської імперії до цього спонукала реформа 1861 року, яка примусила, на думку К. А. Тімірязєва, широко досліджувати природні багатства країни. **Третьюю** причиною стали численні посухи. Як писав згодом академік П. А. Власюк: *«засухи на Україні приносили большой ущерб сельскому хозяйству. В ХVІІІ в. здесь было отмечено 34 засушливых года, в ХІХ в. – 40...»* [13]. Країні потрібно було шукати альтернативні шляхи вирішення питання своєї продовольчої безпеки за рахунок

отримання стійких урожаїв основних польових культур. Цілою серією своїх публікацій, узагальнення результатів яких зроблено у спеціальній монографії [14], доводжу, що **четвертою** основоположною обставиною стало широке запровадження французької системи освіти з 1803 р., яка вирішила наступні завдання: 1) централізоване управління; 2) помірні плати за навчання; 3) авторитарний стиль управління, а головне – 4) фінансування державою всієї системи організації освіти. Французька школа спиралась на принцип меритократизму. Це означало, що кожний повинен отримувати лише те, що заслуговує за особистими здібностями і досягненнями, незалежно від походження. Не менш значущим, у тому числі для становлення спеціальної меліоративної сільськогосподарської освіти, виявився і внесок окремих французів та їхніх нащадків на кшталт Б. П. Жерве. Головне, що французька система загальної освіти дала змогу запровадити і вищу сільськогосподарську, з лона якої наприкінці XIX ст. вийшла сільськогосподарська дослідна справа як організація та складова культури нації [15]. **П'ятою** передумовою, що об'єднує всі попередні в одне ціле, стало розширення промислового виробництва, стрімкий ріст населення, поява великих індустріальних міст і т. д., що, безперечно, вимагало зміни супроводжуючої інфраструктури для вирішення нагальних продовольчих проблем і, головне, максимального перепрофілювання вітчизняного сільського господарства на експорт. А це, у свою чергу, не тільки вимагало підвищення продуктивності рослинництва і тваринництва, а й пошуку нових угідь для цих цілей.

Видатну організаційну функцію щодо вивчення меліоративного фонду для отримання необхідних знань і практичних умінь, а також розгортання спеціальної фахової освіти відіграли створенні згідно з указом і «Положенням про губернські та повітові земські установи» Олександра II та введені в дію з 1 січня 1864 року в 33-х губерніях Європейської Росії форпости запровадження нового і, головне, як виявилось, – прогресивного для різних складових у країні. Їх разом із творчими об'єднаннями за фаховими інтересами у вигляді товариств і з'їздів виділяю в окрему шосту першопричину. Безперечно, існували й інші, не менш важливі чинники, але вони були скоріше ситуаційного характеру, а не генеруючого щодо основного поставленого завдання.

Екскурс історії становлення та розвитку вітчизняної меліоративної справи. Необхідно зробити невеликий історичний екскурс щодо історії запровадження меліоративної справи в країні, в першу чергу осушувальних меліоративних, за державної зацікавленості. Вважається, що перші осушувальні роботи в країні були виконані ще у XVI ст. у

Гродненській губернії. З 1791 року Вільне Економічне Товариство призначило премію в сумі 10 рублів тому селянинові, який осушить 3 десятини у Петербурзькій губернії. З 1829 року ці заходи координувала особова Канцелярія, що існувала до 1859 р. У 1853 р. Міністерство державних мастностей розробило спеціальні правила проведення осушувальних робіт у Вітебській, Могильовській, Смоленській, Мінській і Московській губерніях. Приблизно з цього часу Вчений комітет відомства, що був створений 26 грудня 1837 р. [16] *«...от недостатка опытных в этом деле людей и неимения соответствующего закона о проведении канав по чужим землям...»* [17] (закон було прийнято 20 травня 1902 р. – авт.), прийняв низку заходів з цього напрямку. У 1872 р. створюється особлива «Комісія для дослідження теперішнього положення сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у Росії». Серед її рішень – необхідність осушування боліт у північно-західній і західній частинах країни, а серед переліку окремих губерній, що позачергово потребували необхідних робіт: С.-Петербурзька, Псковська, Новгородська, Тверська, Ярославська, Мінська зустрічаємо і українську – Волинську. В доповіді Комісії було також наголошено: *«частная инициатива, при громадном протяжении болот, не может быть достаточною»,* бо *«необходимы узаконения, регулирующие право отвода и спуска воды через чужие земли; необходимо, в виде поощрения, временное освобождение осушаемых пространств от платежа повинности, и, кроме того, желательно содействие правительства, как в виде примера, на казённых землях, так и в виде воспособления к образованию частных товариществ с целью осушения больших пространств»* [18].

На виконання рішень «Комісії» у 1873 р. створюється дві спеціальні експедиції для осушування боліт – Західна і Північна. У район дії Північної увійшли: С.-Петербурзька, Новгородська, Псковська і Прибалтійська губернії. На іншу експедицію було покладено вивчення Полісся. Таким чином, галузеве дослідництво в Україні свої витоки веде з цього ж року. До речі, позитивні наслідки від осушення боліт на Поліссі спонукали згодом покласти на Західну експедицію ще й функції з осушування казенних дач Володимирської, Рязанської, Московської і Тверської губерній. Але не всі вчені та фахівці того часу сприймали «як панацею» осушення, та й увесь процес проведення відповідних робіт. Як не дивно, особливої критики зазнала діяльність Західної експедиції на чолі з полковником, а згодом генералом Й. І. Жилінським. Так, засновник морфолого-генетичного ґрунтознавства В. В. Докучаєв на доручення Петербурзького товариства природодослідників виїхав на місце проведення наукових робіт цієї

експедиції. Як пише С. В. Зонн, тоді ще молодий вчений критично поставився до їх ведення: «...он, в частности, считал, что такие работы должны быть научно обоснованные и вести их следует с учётом особенностей рельефа, геологического строения и метеорологических условий. Только тогда затрата государством нескольких миллионов рублей может дать большой эффект» [19].

Свій висновок у вигляді доповіді Докучаєв друкує у «Працях» товариства [20] та журналі «Отечественные записки» [21]. Жилінський не погодився з критикою юного опонента, про що повідомив у столичній газеті «Голос» у статті «Ответ Докучаеву». Однак наведені аргументи полковника знову не задовольнили Василя Васильовича і в тій самій газеті він повторно обґрунтовує їхню бездоказовість і наполягає, що перед прийняттям рішення провести меліорацію території потрібен набагато більший науковий багаж знань про неї і, головне, мають бути відповідні освічені фахівці для її здійснення. Таким чином, говорячи про професора В. В. Докучаєва, як засновника наукового ґрунтознавства у світовому контексті, та стосовно України [22], можемо також стверджувати і про його значний внесок у становлення й розвиток теорії і практики меліоративного ґрунтознавства й осушуваних меліорацій у країні.

Однак, з часом всі суперечності владнались на користь доцільності проведення в різних регіонах осушуваних меліорацій, зрозуміло із відповідним накопиченим науковим наробком. З 1903 р. всі осушувані роботи переходять у відання Відділу земельних покращань Департаменту землеробства Міністерства землеробства та державних маєтностей. Після реформи сільськогосподарського відомства у 1905 р. і створення окремого Головного управління землеустрою і землеробства активізувалась державна зацікавленість мати більше сучасних знань про ведення меліоративної справи в країні та сільськогосподарське використання постійно збільшуваних площ осушених земель для вирощування кормових культур. Як наслідок, починаючи з 1907 р. Департамент землеробства увів у практику «...в виду новизны дела, для изучения культуры болот...» командувати «...лиц, окончивших специальные сельскохозяйственные учебные заведения» до Швеції, Данії і Німеччини з метою «...чтобы по возвращению они могли в качестве специалистов этого дела приступить к показательным работам...» [23].

Згідно з офіційним звітом Відділу земельних покращань, що друкує «Щорічник Головного управління землеустрою і землеробства по Департаменту землеробства» за 1910 р. [24], протягом 1874–1909 рр. у країні було проведено цілу серію різного типу осушувальних робіт (табл. 1)

1. Кількісні показники меліоративних робіт у Російській імперії на 1910 рік

№ п/п	Назва осушувальних робіт	Кількість верст
1	Прокладання каналів	10 182,1
2	Розчищено, розширено, спрямовано річок	2 871,6
3	Побудовано мостів і водоспусків	1 429,0
4	Побудовано гатей і доріг	76,7
	Разом	14 559,4

Заради справедливості слід сказати, що понад 60 % усіх видів робіт було виконано в районі дії Північної експедиції.

Стосовно діяльності земств у питаннях осушування земель, то, як пише О. Ширяєв: «в период времени с 1870 по 1894 год по вопросу об осушении земские собрания высказались 138 раз, при чём в первое пятилетие по этому поводу высказались только 10 земств, а в последнее – 1890 по 1894 гг. – 25 земств» і додає, що «особое внимание уделили вопросу о необходимости производства осушительных работ местные комитеты о нуждах сельскохозяйственной промышленности в 1903 году...» [25]. Він же систематизує перелік основних завдань меліоративного характеру, які потрібно вирішити в країні на 1913 р., а саме: 1) болота і заболочені місцевості; 2) водні джерела, ріки та озера; 3) водопостачання в села і селища; 4) обводнення сільськогосподарських угідь; 5) регулювання стоку атмосферних опадів; 6) яри та їх укріплення; 7) утилізація сили течії річок і потоків; 8) культура боліт і 9) торфодобування.

Як і сьогодні основним призначенням осушених ґрунтів на 1913 р. було «...проведение мероприятий при посредстве правительственных агентов по сельскохозяйственной части ... по организации и культуре кормовой площади». На цілі кормодобування Департамент землеробства виділив 478 000 руб., або на 108 000 руб. більше ніж у 1912 р. Додатково надавалось: 1) «пособие» земствам і сільськогосподарським товариством на розвиток лугового та польового травосіяння у розмірі 350 000 руб.; 2) на спеціальні організаційні заходи – 81 000 руб.; 3) вивчення новітньої техніки очищення насіння кормових рослин – 38 000 руб. Як свідчить офіційна звітність, ці кошти використали 277 земств (234 390 руб.) та 27 сільськогосподарських товариств (18 080 руб.) Безпосередньо на весь комплекс робіт по осушенню пішло 196 007 руб. проти 86 388 руб. у 1912 р. Координацію всієї діяльності в питаннях осушення та використання цих земель на місцях здійснювали: 41 спеціаліст, 44 інструктори і 226

майстрів, із вищою освітою серед них було 62 особи, 27 – із середньою і 228 – з нижчою. Двадцять фахівців пройшли у 1913 р. практику за кордоном, а 49 на території Росії. Чисельність фахівців меліораційної справи у розрізі українських губерній, як видно із табл. 2, складалась із 7 спеціалістів, одного інструктора та 32 майстрів і, зрозуміло, цілковито не могла задовольнити існуючі потреби.

2. Кількісний поділ спеціалістів-меліораторів у розрізі українських губерній

№ п/п	Губернії	Спеціалісти	Інструктори	Майстри
1	Волинська	1	1	12
2	Київська	2	–	14
3	Полтавська	1	–	2
4	Харківська	1	–	–
5	Чернігівська	2	–	4
	Разом	7	1	32

Для підготовки спеціалістів та інструкторів по культурі боліт і лувківництву Департамент землеробства з 1 січня 1912 р. відкрив спеціальні курси при Ризькому політехнічному інституті з витратами у 16 680 руб., а з 1 січня 1913 р. при Московському сільськогосподарському інституті із витратами на організацію – 21 395 руб. Чисельність слухачів при обох вузах становила 20 осіб. Ризька політехніка у 1913 р. чи не перша в країні відкрила спеціалізований «болотний музей», отримавши на це додатково 2 100 руб. [26].

Б. П. Жерве і становлення спеціальної освіти для потреб меліорації

Незважаючи на здавалося б позитивні зрушення з боку держави щодо фінансування потреб меліорації в країні, поряд із зацікавленістю місцевих земств і професійних товариств, основною рушійною силою для запровадження на українських землях галузевої освіти стала ініціатива окремих особистостей. На перше місце у цьому зв'язку хоча поставити нащадка французьких емігрантів Бориса Петровича Жерве. На жаль, поки що не маю про нього достовірних біографічних архівних документів. Однак, завдячуючи ознайомлення з цілою серією його фундаментальних публікацій у періодичних вітчизняних виданнях початку ХХ ст., можу стверджувати, що Київське середнє сільськогосподарське гідротехнічне училище відбулося саме під його безпосередньою генеруючою участю і головне – компетентною наполегливістю. Не менш вагомим був і

внесок Одеського відділення Імператорського Російського Технічного Товариства, що, заслухавши доповідь Б. П. Жерве у листопаді 1908 р. про проект проведення 1-го з'їзду діячів по меліорації вод і земель півдня Росії, постановив: *«созвать 1-й южный Мелиорационный Съезд 26 апреля 1909 г. в г. Одесса»* [27].

У своєму виступі інженер шляхів сполучення Б. П. Жерве наполягав: *«нельзя не сознаться в том, что громаднейшая затрата земледельческого труда на обширных пространствах России пропадает нередко даром, а в большой части не приносит желательных результатов из-за того, что наше водное хозяйство не урегулировано и в то же время, когда целые области страны страдают от избытка воды, - другие наоборот изыскивают её с большими затруднениями. Таким образом, главнейшие отрасли нашего земледелия, не исключая из него тех высоких культур, которые имеют большое промышленное значение (виноградарство, садоводство, табаководство, огородничество и др.), лишены той основной базы, которая единственно может обеспечить улучшение земледельческой деятельности, повысит её доходность»* і робить основний висновок: *«правильная организация работ по водному хозяйству составляет одну из главнейших задач нашего земельного благоустройства»* [28]. Для їх розгортання він наполягає *«...немедленно перейти от слова к делу ...»*, бо *«если XX век является веком электричества и воздухоплавания, то не следует забывать тех насущных повседневных нужд, среди которых мелиорационное дело – как производительная затрата человеческого труда – является серьёзнейшим двигателем для улучшения нашего экономического быта»* [29]. Всю систему організації меліораційної справи в країні Жерве поділяв на напрями: 1) організаційно-адміністративна, 2) юридична, 3) агрономічна, 4) інженерна або технічна і наполягав, що *«во всех этих отраслях ... должна быть уравновешенная научная и практическая деятельность»* і *«соединить все требования этих отраслей знаний, сделать из них гармоническое целое, возможно только путём Съездов...»* [30]. А для цього, зрозуміло, були потрібні відповідні освічені фахівці, яких у країні катастрофічно не вистачало від нижчої спеціальної до вищої кваліфікації. Особливо це стало зрозуміло після 35 виступів безпосередньо під час роботи першого з'їзду, що пройшов 26 квітня – 2 травня 1909 року в Одесі. В його роботі взяли участь 200 осіб. Серед його постанов на основну доповідь зібрання, що зробив Б. П. Жерве «Про подальшу організаційну діяльність по розвитку меліораційної справи» було прийнято: а) створення Південноросійського меліоративного товариства; б) видання два рази на місяць його Бюлетеня;

в) видання «Праць з'їзду».

Скоріш на виконання цих рішень Другий Південноросійський з'їзд пройшов з 15 по 20 січня 1912 року в Києві у приміщенні Дворянського будинку. Хоча перше зібрання планувало його провести ще у 1910 році. З'їзд відкрив Київський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Трепов. У роботі з'їзду взяли участь 39 урядових установ, 38 місцевих самоврядних і 15 суспільних організацій. Було заявлено 80 доповідей, а заслухано 60. Працювало п'ять секцій (відділів): 1) меліоративно-технічна; 2) меліоративно-агрономічна; 3) меліоративно-лісова; 4) наукова; 5) організаційна. Спектр висвітлених меліораційних проблем не може не вражати: від Єгипту до штату Айдахо в Північній Кароліні. Я вже не кажу про внутрішньодержавні проблеми та шляхи їх вирішення. Достатньо на зібранні репрезентується вітчизняна меліораційна дослідна справа, що дедалі активніше заявляє про свою необхідність у вирішенні нагальних проблем. Пунктом 16 у частині а) по першій секції або болотній було заплановано: *«в целях дальнейшей мелиорации, осушения болот, развития сети болотных опытных станций с опытными полями при них, а для объединения и планомерной работы таких станций – организацию районных болотных станций»*, а в частині б): *«в виду особенно большого количества болот в Полесье преобразование Минской болотной станции в районную, а в других губерниях этого района организацию местных болотных станций»* [31]. На виконання цього рішення Другого Південноросійського меліораційного з'їзду в 1914 році у Волинській губернії створюється Сарненська дослідна станція, яка фактично дала відлік інституціоналізації дослідної справи на торфово-болотних ґрунтах в Україні. Землі станції розміщені на болотному масиві, що належить до низинного гіпсово-осокового типу боліт, найбільш поширеному в зоні Полісся та придатному для вирощування сільськогосподарських культур. Серед головних розробок цієї установи – методи осушення та сільськогосподарське освоєння торфових боліт у Західному Поліссі.

Розробкою питань освоєння та використання торфових ґрунтів у зоні Лісостепу України з 1915 року почало займатись Підставське болотне дослідне поле в заплаві р. Супій Золотоніського повіту Полтавської губернії на чолі з відомим фахівцем із луківництва П.В. Спасивцевим. З 1936 року її діяльність була перенесена у верхів'я р. Супій Яготинського району Київської області у вигляді спочатку Панфіло-Яготинського опорного пункту, а потім Панфільської дослідної станції ННЦ «Інститут землеробства НААНУ».

Серед доповідей п'ятої секції Другого з'їзду в Києві знаходимо виступ

Б. П. Жерве «Проект організації середнього гідротехнічного політехнікуму на півдні Росії». Зібрання прийняло відповідну постанову з трьох пунктів, а саме: «1) *признать необходимым и своевременным организацию гидротехническихшколцельюсозданиятехниковдляработпоулучшению земель и вод; 2) поручить Комитету Южнорусских мелиорационных Съездов, пользуясь указаниями Съезда, подробно разработать тип такого училища и программу его, а также подробности тех оснований, по которым возможно было бы возбудить соответственные ходатайства перед правительственными учреждениями; 3) просить земские управы южного района, областные сельскохозяйственные общества и другие заинтересованные учреждения высказаться по вопросу о школах указанного типа на Юге России и возможности их участия в организации этого учреждения*» [32].

Серед інших важливих рішень Одеського з'їзду слід виділити: 1) організацію меліораційного відділу на Всеросійській виставці 1913 року в Києві; 2) затвердження Положень: а) про Південноросійські меліораційні з'їзди та б) про Південно-Російське меліораційне товариство з розміщенням Правління в Одесі; 3) проведення 3-го з'їзду у Харкові в період 1914-1915 років; 4) всебічне запровадження меліораційних курсів за типом Одеських з 1910 року у вигляді районних (на 1-2 повіти чи 1 губернію). Всіх присутніх на зібранні позитивно вразила спеціально підготовлена виставка, що розміщувалась в шести кімнатах Дворянського будинкуповідділах: осушення, дренаж, піщано-яружніроботи, обводнення і зрошення через проекти, плани, фотографії, моделі та інструменти, що використовуються для здійснення меліораційних робіт. Це фактично була перша виставка такого типу в країні, оскільки, наприклад, на Одеському з'їзді розгорнути її роботу так і не вдалося.

Що стосується Одеських курсів для населення, то вони були організовані Південноросійським Меліораційним Бюро разом із Одеським учбовим округом для народних вчителів. Вони були досить популярні не тільки в регіоні, а й взагалі на півдні країни. Розробником їхньої програми був Б. П. Жерве. За 1910-1911 рр. шестинедільне навчання на них пройшли 80 народних вчителів із Бесарабської, Подільської, Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Крім того, були організовані так звані «летючі курси» для десятників. Усім їм читали такі предмети: «...укрепление песков, оврагов, обводнение, устройство колодцев и других простейших работ, связанных с сельским обиходом в этом деле» [33]. Завдячуючи роботі цих курсів Б. П. Жерве було відпрацьовано програму викладання для підготовки фахівців меліораційної справи нижчої та

середньої ланки.

Виступаючи на Другому меліораційному з'їзді, Б. П. Жерве доводив: *«нужно ли доказывать, что нам необходимо среднее техническое образование. Я думаю, что для этого не следует тратить много времени, так как всем известно, что работа не может выполняться одним руководителем с высшим образованием, и от их сотрудников зависит успех дела... Дело это очень глубокое, трудное и сложное... Недостаток в среднем техническом образовании служит причиной многих затруднений при выполнении как крупных правительственных, так и земских общественных мероприятий и проектов, не говоря уже об частновладельческих... Средние гидротехникумы нужны для Управления Земледелия и Государственных имуществ, для землеустроительных комиссий, банков, переселенческого дела и т.д. ...»*. Він же при визначенні спільності технічних знань для одного спеціального закладу говорить, що вони поділяються на: *« 1) гидротехнику речную (текучих вод); 2) гидротехнику сельскохозяйственную (мелиорация вод) и 3) гидротехнику портовую»* і додає, що у всіх цих знаннях спільним є вода. Серед обов'язкових при утворенні навчального закладу для навчання гідротехніків Жерве виділяв умову, що воно повинно: *«...вестись на местах или другими словами в известном районе»*, бо цим *«...эта отрасль знаний отличается от многих других. В ней преобладают местные условия»*. Крім того, Борис Петрович вважав, що середня технічна освіта повинна бути районною, адже *«...только тогда оно будет достигать цели и удовлетворять местные потребности. В этом заключается отличие среднего технического образования от высшего»*. Цікавою є ще одна думка Жерве щодо значення середньої гідротехнічної освіти, яка полягала в тому, що вона створюється *«...чтобы учить и самому учиться...»*. Вона тим цікава, що його бачення проблеми можна вважати піонерськими для країни, бо на той час деякою мірою початкові або «середні» знання в країні можна було одержати тільки на Кучерівських культурно-технічних курсах, а окремого вузу, який би давав вищу меліораційну освіту, не було. Донський політехнікум, в якому було спеціальне відділення, на той час ще не зробив свого першого випуску.

Б. П. Жерве разом із А. В. Бельським належить пріоритет розробки першої в країні програми навчання для середнього гідротехнічного політехнікуму. Оскільки він мріяв відкрити його в Одесі, то для нього і була підготовлена програма. Організаційно навчання планувалось у трьох класах основних (підготовчих) і трьох відділеннях спеціальних по два класи в кожному.

До такого типу училища, на думку Б. П. Жерве, потрібно було приймати молодь, що закінчувала шестикласове міське училище або нижчу сільськогосподарську школу чи чотирикласову прогімназію. Він також наполягав, щоб предмети гідротехніки були включені в програми підготовки фахівців у функціонуючих сільськогосподарських, залізничних та інших технічних училищах. Борис Петрович вважав, що існує державна потреба запровадити мережу середніх гідротехнічних сільськогосподарських училищ для всієї країни у конкретних регіонах: *«для северного района – Петербург, для южного – Киев или Одесса, для восточного – Саратов. Четвертое могло бы быть на Кавказе...»* [34]. Не випадково деталізую основні тези виступу основоположника або скоріше теоретика спочатку середньої, згодом і вищої меліоративної освіти в Україні, бо з багатьох позицій чи підходів вони не втратили актуальності до сьогоднішнього дня. Взяти хоча б теперішнє місце або регіон розташування Національного університету водного господарства та природокористування!

Всі свої думки щодо загальнодержавного бачення по запровадженню спеціальної системи меліоративної освіти в Україні Б. П. Жерве сформулював у 1915 р. Він вважав, що *«в общем цикле мероприятий по мелиоративному делу одной из трудных и ответственных задач является подготовка специалистов по этой отрасли знаний»*, наполягаючи при цьому що всі ці проблеми неодмінно вирішить меліоративна реформа, яка повинна базуватись на двох організаційних формах: *«1) правительственная гидротехническая организация, 2) земские культурно-технические бюро»*. Для їх розв'язання необхідні відповідні кадри, яких потрібно навчати згідно з відповідними принципами, що повинні базуватись на спеціальній учбовій реформі або *«готовить тех, кого нам нужно для определённых задач»*. Б. П. Жерве наполягав: *«мы можем установить, что Ведомственной гидротехнике необходимы строители, а для земских бюро культур-техники»* і вони обидва *«...призываются для обслуживания водного хозяйства и земельных улучшений»* та *«деятельность одного должна быть ясной для другого»*, не забуваючи, що країна отримує *«нового типа работника»*. На думку Бориса Петровича, організація вищої меліоративної освіти повинна бути виключно прерогативою уряду. При цьому він наполегливо доводив, що *«следует взвесить может ли Отделение при Сельско-Хозяйственном институте создать будущего строителя ирригационных, осушительных сооружений, изыскателя водной сети и составителя проектов сооружений»*. Як показав час, цей прогноз Б. П. Жерве підтвердився. Не випадково він пише: *«мало пройти*

известные курсы, надо воспитать в себе известный дух, известную веру в дело, окружить себя авторитетными деятелями, получить даже в стенах учебного заведения известные примеры, жизненное направление в области строительного дела. Строительная жизнь – специфическая. Она течёт по своему укладу, по своим законам, она воспитывает техническую инициативу, технический размах, укрепляет в будущем деятеле принципы математического расчёта, даёт особые методы, подготавливает самостоятельность; где же собрать весь этот комплекс сил в сельскохозяйственном учебном заведении, по духу мало имеющем отношение к обиходу строительной работы... С формальной стороны результаты в сельскохозяйственных институтах будут налицо: будут слушатели, будут выпуски, но вряд ли образуется ожидаемый тип техников-строителей». Тому небезпідставно Б. П. Жерве критично оцінював майбутні перспективи існування гідротехнічних відділень при Воронежському та Омському сільгоспінститутах, що створювалися за типом вже функціонуючого при Московському СГІ.

Однак ще більший скепсис Борис Петрович висловлює стосовно вітчизняної середньої гідротехнічної освіти: *«она по всем отраслям техники находится в России в довольно безнадежном состоянии»*. А для вирішення її нагальних проблем, крім урядової підтримки, доводив необхідність широкого залучення приватної ініціативи, оскільки для культур-техніків *«...главная арена – общественная земская деятельность в огромных размерах»*. Щодо нижчої освіти, то, на його думку, цим повинна займатися виключно приватна ініціатива для підготовки *«десятников»*, що будуть працювати за замовленнями земств. До речі, для підготовки останньої категорії Б. П. Жерве наполягав на залученні досвіду Галичини, бо, як він пише, вона: *«родина польских мелиоративных десятников...»*, а вони *«...весьма склонны к высшей агрокультуре»* [35].

Становить інтерес загальна схема учбової реформи, що запропонував Б. П. Жерве, наслідком якої стала триступенева система підготовки фахівців меліораторів у країні, зокрема на українських землях (схема 1).

Із схеми стають зрозумілими всі принципові підходи до організації меліоративної освіти в Російській імперії, у тому числі й на українських землях до подій 1917 р. із широким залученням приватної ініціативи, суспільних організацій та окремих осіб.

Схема 1

Державне меліоративне будівництво (Відділ земельних покращань, гідротехнічні відділи)	Суспільне меліоративне будівництво (Земські культур-технічні бюро)
Вища освіта	
Інститут інженерів земельних покращань Московський сільськогосподарський інститут	Вищі сільськогосподарські інститути (із спеціальними курсами або відділами болотівництва культури боліт, луківництва, гідротехніки) Московський сільськогосподарський інститут
Середня освіта	
Техніки земельних покращень із середнього Гідротехнічного училища типу Вишневолоцького Техніки з приватних училищ і курсів	Культур-гідротехнічні училища при с.-г. інститутах
Нижча освіта	
Десятники з Школи будівельних десятників Імператорського Російського Технічного Товариства, приватні школи і курси	Земські нижчі культур-технічні та гідротехнічні школи і приватні курси

Державотворчість Бориса Петровича для потреб розвитку меліоративної справи на українських землях не може не захоплювати. Він всіляко і на професійному рівні завжди доводив, що ця справа потрібна для країни, незважаючи на велику територію імперії, а для цього, на його думку, необхідні тільки увага й державна підтримка як з боку уряду, так і на місцях. Для початку все потрібно було починати на кооперативній основі. Саме так він наголошує у своєму виступі 26 травня 1911 року на з'їзді діячів дрібного кредиту в Одесі, наполягаючи, що не потрібно чекати кредитів з Петербургу для підвищення продуктивності хліборобства приватному землевласнику і тому *«мелкий и средний кредит прямо перенести на места, чтобы сделать его скорым...»* [36].

За Б. П. Жерве ідея створення в Одесі спеціальної суспільної організації – меліоративної з'їзди, а також активна діяльність у них як секретаря Комітету та Бюро [37]. Про їхню успішність свідчить збільшення його бюджетів. Якщо у 1909 році він складає 5 тис. руб., то у 1910 р. – вже 8499 руб., а у 1912 р. ця цифра досягає 10 тис. рублів [38].

Мало того, Борис Петрович офіційно звернувся до Головного управління землеустрою і землеробства щодо запровадження такої форми розгортання меліоративної справи як з'їзди у всій імперії для потреб

Кавказько-Туркестанського і східних регіонів, на що отримав дозвіл управителя Відділу земельних покращень князя Масальського. Не менш значущою була його роль у проведенні Першого Північного меліораційного з'їзду в Москві. Серед державотворчих рішень цього з'їзду було утворення Державного Меліоративного Банку як гаранта позик для зацікавлених займатися покращенням земель. Кінцевою ідеєю таких зібрань, які він відносив до районних, було проведення у 1916 році загальнодержавного Всеросійського з'їзду з меліораційної справи [39]. На жаль, таке тоді не відбулося.

Своє державницьке бачення перспектив розвитку вітчизняної меліораційної справи Б. П. Жерве узагальнює в надзвичайно проблемній і для сьогодення статті, підготовленої для №1 «Меліораційного журналу» за 1915 р., що виходив щокварталу, починаючи з 1914 р. в Петрограді за його редакцією. Лейт-мотивом або мотивацією, як для Росії, ще нового починання стала цитата із рескрипту Миколи II на ім'я управителя Міністерства фінансів від 30 січня 1914 р.: *«необходимо направить финансовую политику к изысканию государственных доходов, добываемых из неисчерпаемых источников Государственных богатств и от народного производительного труда»*. Враховуючи, що на той час пройшло вже чотири меліораційні з'їзди, Б. П. Жерве одним із перших у країні ставить питання про проведення в ній **меліоративної реформи**, яка повинна була *«...воздвигнуть здание для руководства огромным пространством неудобных земель и водным хозяйством страны...»* і додає *«...ныне совершенно заброшенных, не приносящих ни государству, ни населению никакого дохода»*. На думку Жерве, розв'язувати це завдання слід двома взаємодоповнюючими шляхами: 1) суспільним, що свою діяльність проводить через з'їзди на місцях та у вигляді районних меліоративних комітетів, а також 2) законодавчим.

На першу складову покладалося вирішення питань: *«1) подготовка населения к развитию мелиоративных товариществ и условий деятельности этих мелиоративных кооперативов, 2) выяснение местных потребностей водного хозяйства, 3) разработки экономических и статистических данных, связанных с осуществлением районных улучшений..., 4) выяснение необходимой постепенности порядка осуществления соответствующих мероприятий общепольного значения, 6) обсуждение предложений правительственных учреждений по вопросам местного водного хозяйства, 7) выяснение причин, затрудняющих планомерное развитие земельных улучшений, 8) выработка проектов обязательных постановлений по охране земельных улучшений...»*.

Кінцевою метою цієї діяльності, за державної зацікавленості, повинно було стати: «1) создание водной сети Ведомства, 2) выяснение экономического значения фронта неудобных земель». На переконання Б. П. Жерве, все це разом і повинно було стати основою: «...баланса...» або «...основанием финансовой части мелиоративной реформы». Він наполегливо доводив, що без бюджетної підтримки меліораційну справу в країні не вивести на достатній європейський рівень і «...Сельско-Хозяйственное Ведомство не может оставаться в положении нейтрального среди поставленных на очередь крупнейших государственных экономических проблем» навіть при тому, що «сельскохозяйственная культура на удобных землях уже введена в текущую систему государственного баланса». Але, в першу чергу, військові події Першої, як тоді казали, європейської війни, а також питання подальшого економічного розвитку країни потребували: «...призыва резервов», «открывая земельные залежи», і, зрозуміло, що також завдячуючи широкому запровадженню меліорацій. Щодо зиску від останніх, то Борис Петрович доводить їх на прикладі позитивних результатів від осушувальних робіт: «эти эффекты по нашему убеждению равносильны результатам от прекращения потребления вина». Підсумовуючи, Б. П. Жерве стверджував: «пора установить понятие, что мелиорация – это не роскошь, которую можно отложить и даже вычеркнуть из обихода. По нашему глубокому убеждению, мелиорация – это насущная потребность современного сельскохозяйственного уклада, когда результаты её учитываются с арифметической точностью. Мелиорация создаёт кормовые средства и служит источником развития промышленного скотоводства. Она же создаёт отечественный хлопок для огромной отрасли промышленности. Поэтому к ней следует приступать не только тогда, когда у государства имеются свободные денежные средства, но и в то время, когда эти средства ограничены. На мелиорацию можно занять деньги, так как эта операция, требуя средств – создаёт их на бездоходных землях» [40]. Здається, що і для нашого часу основні з цих положень актуальні для законодавчої й особливо виконавчої гілок влади щодо перспектив меліорації в Україні. Але важливою відмінністю порівняно з початком ХХ ст. є те, що країна має достатній науково-освітній потенціал для ведення екологічно збалансованого сільського господарства на меліорованих ґрунтах.

Висновок. Підсумовуючи, слід наголосити, що становлення вітчизняної меліораційної справи, що свої витoki має 10 тис. років до н. е., відбулося завдячуючи багатовіковому еволюційному досвіду через накопичення галузевих знань для підвищення продуктивності довгий

час неродючих або непридатних земель. Усі ці знання в другій половині XIX ст. сформували науку меліорацію у вигляді спеціалізованої дослідної справи, яка, кінець кінцем дозволила запровадити в країні, включаючи українські землі, завдячуючи багато в чому ентузіазму особистостей на кшталт Б. П. Жерве, а також новітніх галузевих організаційних знань з тієї ж Франції, її фахову триступеневу освіту.

Бібліографічний список

1. Вергунов В. А. Природоохоронне адаптивно-ландшафтне меліоративне землеробство в басейнах малих річок Лісостепу України / В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 432 с.

2. Вергунов В. А. Розвиток та становлення наукових досліджень на меліорованих ґрунтах гумідної зони України (на прикладі Панфільської дослідної станції) / В. А. Вергунов // Наукові записки. Сер. «Біологія» / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 1999. – Вип. 2 (5). – С. 95–97.

3. Вергунов В. А. Інститут гідротехніки і меліорації УААН та професор Г. Г. Махов : забуті сторінки вітчизняної дослідної меліораційної справи / В. А. Вергунов // Історичні записки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля ; редкол. : В. П. Михайлюк та ін. – Луганськ, 2004. – Вип. 3-4. – С. 202–213.

4. Член-кореспондент АН УРСР Тюленєв Микола Олександрович (1889–1969) : бібліогр. покажч. наук. пр. за 1911–1964 рр. / уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала, А. С. Загайчук, І. І. Калантиренко ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2004. – 60 с.; порт., фото. – (Сер. «Біобібліографія вчених аграріїв України»; кн. 9).

5. Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1914–1994 рр. / уклад. та наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2005. – 100 с.; портр., фото. – (Сер. «Біобібліографія вчених аграріїв України»; кн. 10).

6. Доктор сільськогосподарських наук Шевченко Микола Никифорович (1909–1995) : бібліогр. покажч. наук. пр. за 1938–1998 рр. / уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2005. – 100 с. – (Сер. «Біобібліогр. вчених аграріїв України»; кн. 11).

7. Алпатъев Стефан Михайлович (1904–1985 рр.) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1925–1986 рр.) / уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала,

А. С. Загайчук, І. І. Калантиренко ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2005. – 96 с., портр., фото. – (Сер. «Біобібліогр. вчених аграріїв України»; кн. 13).

8. Професор Янголь Антон Михайлович (1903–1986) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1938–1996 рр. / уклад. В. А. Вергунов, О. В. Бачкала ; наук. ред. В. А. Вергунов, І. І. Калантиренко ; УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2007. – 85 с.; портр., фото. – (Сер. «Біобібліогр. вчених аграріїв України»; кн. 18).

9. Професор Віленський Дмитро Гермогенович (1892–1960) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1916–1961 рр. / уклад. і наук. ред. В. А. Вергунов, УААН, ДНСГБ, Ін-т гідротехніки і меліорації. – К., 2008. – 115 с.; портр., фото. – (Сер. «Біобібліогр. вчених аграріїв України»; кн. 27).

10. Баутин В. М. «Петровка» и Николай Иванович Вавилов (годы учёбы и становления 1906–1917) / В. М. Баутин, В. И. Глазко – М. : ФГОУ ВПО ОГАУ, МСХА им. К. А. Тимирязева, 2007. – С. 214–215.

11. Елина О. Ю. Наука для сельского хозяйства в Российской империи : формы патронажа / О. Ю. Елина // Социальная история отечественной науки и техники / Всерос. ин-т истории естествознания и техники РАН. – 1995. – № 1. – С. 40–63.

12. Вергунов В. А. Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – С. 24 (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 28).

13. Власик П. А. Содружество русских и украинских учёных в развитии сельскохозяйственных наук / П. А. Власюк // Научные труды Отделения сельскохозяйственных наук АН УССР. – К., 1955. – С. 3–15.

14. Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України та Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 р.) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – 280 с. – [текст рос. мовою]. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 33).

15. Вергунов В. А. Сельскохозяйственное опытное дело в Украине : историко-научный анализ организационных основ / В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2009. – 96 с.

16. Колчинский Э. И. Забытые страницы институализации биологической науки в Санкт-Петербурге / Э. И. Колчинский // Наука и техника : вопросы истории и теории (тезисы XXX междунар. годич. конф. СПб. отд-ния Нац. ком. по истории и философии науки и техники РАН (23–27 нояб. 2009 г.). – СПб., 2009. – С. 59.

17. Ширяев О. О необходимости 1-го Северного Мелиорационного съезда в России (Одесса – Киев – Москва) (1909–1914) / сост. инженер Б. П. Жерве. – СПб., 1913. – С. 52.
18. Там само. – С. 53.
19. Зонн С. В. Василий Васильевич Докучаев (1846–1903) / С. В. Зонн. – М. : Наука, 1991. – С. 24.
20. Докучаев В. В. Повопросу об осушении болот вообще и в частности об осушении Полесья / В. В. Докучаев // Труды Санкт-Петербургского Общества естествоиспытателей. – 1875. – Т. 6. – С. 131–135.
21. Докучаев В. В. По вопросу об осушении болот вообще и в частности об осушении Полесья / В. В. Докучаев // Отечественные записки. – 1875. – № 9. – С. 53–59.
22. Вергунов В. А. Українське ґрунтознавство : історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Дніпропетровський нац. ун-т, Держ. наук. с.-г. б-ка ; редкол. : О. Я. Пилипчук. – К., 2006. – Вип. 24. – С. 46–79.
23. Крюков Н. А. Обзор деятельности Департамента земледелия в 1907 г. / Н. А. Крюков // Ежегодник Главного Управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. – СПб., 1908. – С. XXV–XXVI.
24. Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. 1910 / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. Петерб., 1911. – LXXIII + 727 с. с 6 графиками, 5 картами, 2 плакатами и 144 рис.
25. Ширяев О. О необходимости 1-го Северного Мемориального Съезда в Москве / О. Ширяев // Краткие сведения о Мемориальных съездах в России (Одесса – Киев – Москва) (1909–1914 гг.) / сост. инженер Б. П. Жерве. – СПб., 1913. – С. 54.
26. Культура кормовых растений // Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия. 1913 / Г.У.З. и З., Департамент земледелия. – Петроград, 1914. – С. LIII–LVI.
27. Об организации 1-го Южно-русского Мелиорационного Съезда в Одессе // Проект Северного Мелиорационного съезда в Москве в 1913 году. – Одесса, 1912. – С. 12.
28. Жерве Б. П. О необходимости организации мелиорационных съездов / Б. П. Жерве // Проект Северного Мелиорационного съезда в Москве в 1913 году. – Одесса, 1912. – С. 1.
29. Там само. – С. 10.

30. Там само. – С. 11.

31. Постановление по болотной секции. Об организации 2-го Южно-Русского мелиорационного съезда в Киеве // Жерве Б. П. Краткие сведения о мелиорационных съездах в России (1909–1914 гг.). – Одесса, 1914. – С. 26.

32. Постановление Съезда по докладу инженера Б. П. Жерве об организации среднего гидротехнического образования. Об организации 2-го Южно-Русского мелиорационного съезда в Киеве // Жерве Б. П. Краткие сведения о мелиорационных съездах в России (1909-1914 гг.). – Одесса, 1914. – С. 32-33.

33. Деятельности Комитета и Бюро Южно-Русских мелиорационных съездов в Одессе. Об организации 2-го Южно-Русского мелиорационного съезда в Киеве // Жерве Б. П. Краткие сведения о мелиорационных съездах в России (1909–1914 гг.). – Одесса, 1914. – С. 41–42.

34. Жерве Б. П. Проект организации среднего гидротехнического политехникума на Юге России / Б. П. Жерве // Труды 2-го Южно-Русского мелиорационного съезда 1912 года в Киеве. – Одесса, 1912. – 12 с.

36. Жерве Б. П. Кооперативы и их мелиорационные нужды / Б. П. Жерве ; Комитет Южно-Русских мелиорационных съездов, Южно-Русское мелиорационное Бюро. – Одесса, 1911. – 8 с.

37. Жерве Б. П. О деятельности Комитета и Бюро Южно-Русских мелиорационных съездов / Б. П. Жерве // Труды 2-го Южно-Русского мелиорационного съезда 1912 года в Киеве. – Одесса, 1912. – 6 с.

38. Деятельности Комитета и Бюро Южно-Русских мелиорационных съездов в Одессе // Жерве Б. П. Краткие сведения о мелиорационных съездах в России (1909–1914 гг.). – Одесса, 1914. – С. 44.

39. Жерве Б. П. К организации 1-го Северного мелиорационного съезда в Москве в 1913 году / Б. П. Жерве. – Одесса, 1912. – С. 45-48.

40. Жерве Б. Государственные интересы в области мелиорации / Б. Жерве // Мелиорационный журн. / ред.-издат. Б. П. Жерве. – Петроград, 1915. – № 1. – С. 1–5.

35. Жерве Б. П. Подготовка специалистов по мелиоративному делу / Б. П. Жерве // Мелиорационный журн. / ред.-издат. Б. П. Жерве. – Петроград, 1915. – № 1 (1 апр.) (год изд. 2). – С. 15–20.